

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ЧІПБ

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНА ТА ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ

КОЛЕКТИВНА
МОНОГРАФІЯ

Черкаси
2024

Тетяна ЧУБІНА,
Дмитро УСОВ,
Марія ДМИТРЕНКО,
Яніна ФЕДОРЕНКО,
Світлана КОСЯК,
Людмила ВОРОНОВСЬКА,
Леся ГОРЕНКО,
Аліна КРИШТАЛЬ,
Ольга ДУЛГЕРОВА

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ЧЕРКАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМЕНІ ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

**ФАКУЛЬТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

Тетяна ЧУБІНА, Дмитро УСОВ, Марія ДМИТРЕНКО,

Яніна ФЕДОРЕНКО, Світлана КОСЯК,

Людмила ВОРОНОВСЬКА, Леся ГОРЕНКО,

Аліна КРИШТАЛЬ, Ольга ДУЛГЕРОВА

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНА та
ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНОСТІ:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І
СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ**

Черкаси - 2024

УДК 316.3

Авторський колектив: Тетяна ЧУБІНА, Дмитро УСОВ, Марія ДМИТРЕНКО, Яніна ФЕДОРЕНКО, Світлана КОСЯК, Людмила ВОРОНОВСЬКА, Леся ГОРЕНКО, Аліна КРИСТАЛЬ, Ольга ДУЛГЕРОВА

Рецензенти:

Гуржій О. І. – д. і. н., професор, заслужений діяч науки і техніки України, Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України, член Президії Національної спілки краєзнавців України.

Рик С. М. – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І.П. Стогнія Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Грибенюк Г. С. – д. психол. н., професор, професор кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України.

Головний редактор:

Чубіна Т. Д. – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

Відповідальний редактор:

Воронівська Л. Г. – к. філос. н., доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНА ТА ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ І СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ // Колективна монографія. Черкаси: Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2024. 396 с.

Монографія присвячена теоретичним і методичним засадам утвердження української національної та громадянської ідентичностей. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «національна ідентичність», «громадянська ідентичність», що розуміються як індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Розкрито основні виклики, сутність, моральні цінності, психо-педагогічні особливості формування національної та громадянської ідентичностей. Визначено основні напрями формування української національної та громадянської ідентичностей.

Монографію рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів закладів вищої освіти, інтелектуальної еліти, а також усіх, хто цікавиться проблемами становлення української нації та держави.

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (Протокол № 2 від 31 жовтня 2024 р.)

© Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, 2024.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ І. Сім'я як осередок формування та збереження національної ідентичності.....	12
---	----

РОЗДІЛ II. Філософське обґрунтування патріотизму як громадянської чесноти на засадах справедливості, відповідальності, визнання та гідності	50
---	----

РОЗДІЛ III. Корпоративна культура як інструмент збереження та популяризації національної ідентичності.....	90
--	----

РОЗДІЛ IV. Політика знищення української національної ідентичності країною-агресоркою у XVII – XXI ст.: історичний аспект	115
---	-----

РОЗДІЛ V. Історичні чинники формування української національно-цивілізаційної ідентичності	146
--	-----

РОЗДІЛ VI. Європейська інтеграція та національна ідентичність.....	182
--	-----

РОЗДІЛ VII. Роль та збереження історико-культурної Спащини України як чинник національної ідентичності...	218
---	-----

РОЗДІЛ VIII. Феномен української національної ідентичності: лінгвістичний аспект	267
РОЗДІЛ IX. Національна ідентичність в умовах глобальних змін	302
РОЗДІЛ X. Українська ідентичність: засади формування.....	335
РОЗДІЛ XI. Актуальна бібліографія з тематики дослідження	352
ПІСЛЯМОВА	390
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	394

ПЕРЕДМОВА

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Монографічне дослідження, яке пропонується для широкого читачького загалу, присвячено актуальній науковій проблематиці – розгляду теоретичних і методичних засад утвердження української національної та громадянської ідентичностей.

Висококваліфікованим авторським колективом на основі аналізу об'ємного масиву наукової літератури визначено поняття «національна ідентичність» та «громадянська ідентичність». Порівняльна характеристика національної і громадянської ідентичності дає змогу з'ясувати, як саме «індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами» впливає на стратегію державотворення і практики її реалізації.

У монографії системно і комплексно розглянуто феномен української національно-цивілізаційної та громадянської ідентичності, зокрема інституційні засади та інструментарій формування, збереження й популяризації. Розкрито основні

виклики, сутність, моральні цінності, психо-педагогічні особливості формування національної та громадянської ідентичностей. Визначено основні напрями формування української національної та громадянської ідентичностей у сучасних умовах в контексті євроінтеграції і протистояння агресивній імперській політиці східного сусіда.

Осердям структурної композиції книги, на нашу думку, є твердження, що національна ідентичність є багатоаспектним феноменом, «відображає історичний розвиток та передається від одного покоління до іншого, зазнаючи при цьому змін та еволюції, набуваючи нових трактувань та глибини». Тобто з кожним поколінням національно-патріотичні цінності «як основа усіх форм ідентичності, трансформуються, актуалізуються та розширюються», і в цьому виявляється трансцендентний характер національної та громадянської ідентичностей.

Інституційно осередком формування та збереження національної ідентичності визначено сім'ю як базовий багатофункціональний інститут суспільства, де закладаються основи моделі поведінки і системи цінностей особистості й формуються основи національної самосвідомості нових поколінь. Ґрунтовне дослідження дало змогу констатувати, що в період війни інститут сім'ї відіграє важливу роль для забезпечення здатності соціуму до збереження людського потенціалу. У розділі I «Сім'я як осередок формування та збереження національної ідентичності» досліджено, як саме «сім'я як базовий інститут суспільства зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, що продукує війна». Детально проаналізовано стан української сім'ї у поточний період: зміни функцій сім'ї, проблеми і ризики її розвитку, соціально-демографічні характеристики, матеріальне становище та умови проживання сімей в Україні, стан і перспективи державної сімейної політики на сучасному етапі та у повоєнний період. Родинне виховання визнано важливим фактором у вихованні національної ідентичності української молоді, а взаємодія сім'ї та закладу освіти – рушійною силою, що забезпечує ефективність її особистісного становлення, самоідентифікації, на основі поєднання вподобань самої молоді людини, її родини та суспільства.

У філософському вимірі подано обґрунтування патріотизму як громадянської чесноти на засадах справедливості, відповідальності, визнання та гідності. Національна ідентичність розглядається невіддільною від цивілізаційної. Актуалізується співвідповідальність перед майбутніми поколіннями за довкілля, кліматичні зміни та наслідки агресивних, злочинних дій.

Автори монографії вважають, що притаманними нашому суспільству є «мобілізаційно-модернізаційний алгоритм соціального розвитку й особливий культурний код». Культурними маркерами цивілізаційної ідентичності в Україні і базовими структурами цього коду виступають демократія і державність, соціоцентризм.

Детально розглянуто теоретичні підходи і моделі вивчення взаємодії корпоративної культури та національної ідентичності у розділі III «Корпоративна культура як інструмент збереження та популяризації національної ідентичності». Розглядаючи роль національної культури у формуванні трудового потенціалу і соціальну відповідальність як місток між корпоративною культурою та національною ідентичністю, автори закликають до балансу між глобальними стандартами і локальними особливостями, сприяючи розвитку своєї країни та підтримуючи місцеві громади. Корпоративна культура має сприяти візуальній ідентифікації та просуванню національних цінностей, а брендування і підтримка національних виробників – популяризації національної ідентичності.

В історичному аспекті розкрито чинники формування української національно-цивілізаційної ідентичності крізь призму історії та сьогодення. Автори обґрунтовано зауважують, що протягом тривалої історії Україна постає місцем зустрічі, перетину та взаємовпливу множини культурно-цивілізаційних і геополітичних впливів, що визначили наявний амбівалентний стан ідентичності більшості її громадян та цілу низку етнополітичних проблем. У розділі IV українську національну ідентичність представлено у контексті реалізації країною-агресоркою імперської політики її винищення у XVII – XXI ст. – як на теренах російської імперії та у складі колишнього СРСР, так і на етапі

відновлення незалежності України та боротьби за територіальну цілісність.

Історичні чинники формування української національно-цивілізаційної ідентичності детально висвітлено у розділі V. Важливим для нас є висновок, що повномасштабна російсько-українська війна загострила особливу значущість проблем екзистенції, свободи, цивілізаційного вибору та ствердження української національної ідентичності. Це, на думку авторів, активно підштовхує до необхідності розуміння національних культурних кодів та уточнення світоглядних орієнтирів для прогресу нації.

Розглядаючи особливості геополітичного й культурного самовизначення України у розділі VI «Європейська інтеграція та національна ідентичність», варто відзначити цілісність аналізу й осмислення філософської та політичної думки, дотримання авторами принципів історизму, деміфологізацію стереотипів і шаблонів.

З погляду історика і краєзнавця не можу оминати позитивний результат реалізації в цьому дослідженні авторського підходу до розгляду ролі історико-культурної спадщини України як чинника національної ідентичності, її збереження та репрезентації в світі. Зокрема, у розділі VII представлено досягнення і проблеми у цій царині, а також зроблено висновок про те, що ставлення до історико-культурної спадщини, її популяризація й презентація є «маркером зрілості суспільства», що впливає на міжнародний імідж країни. З огляду на це «важливим є персоналізоване усвідомлення ролі та функцій історико-культурної спадщини для кожної окремо взятої особистості та суспільства загалом». Авторі закликають «плекати модерну національну ідентичність, спираючись не на застарілі історичні стереотипи та наративи, а на власну історико-культурну спадщину, яка має безліч прикладів героїчного чину, творчих злетів та гідних зразків для наслідування».

Лінгвістичний аспект поняття національної ідентичності, на нашу думку, заслуговує на першочергове висвітлення як один із визначальних її пріоритетів, тому що «Національна ідентичність формується, змінюється та актуалізується у мові, яка є

універсальним засобом самоусвідомлення індивіда як представника певної етнонаціональної групи». У розділі VIII ми згідні із висновком авторів, що «саме мова є тим головним джерелом і чинником консолідації нації, який забезпечує єдність та розвиток здорового менталітету та культури народу як нації, постає потужним засобом зміцнення національної свідомості, а отже, зберігає його національну ідентичність».

Аналізуючи прояви глобалізаційних процесів у суспільстві і їх суперечливий вплив на різноманітні аспекти суспільного життя, у розділі IX «Національна ідентичність в умовах глобальних змін» автори зауважують, що наслідки глобалізації для національної ідентичності дуже суперечливі, адже глобалізація ставить під сумнів роль національної держави і все, що пов'язано із національним розвитком», «розмиває національну ідентичність, розчиняє її у процесах міграції». Спираючись на історичний досвід, зроблено висновок, що відповіддю на глобалізаційні виклики «часто є етнічне та національне відродження, посилення націоналізму в межах національних спільнот».

Засадам формування національної самосвідомості здобувачів освіти у сучасному освітньому середовищі присвячено розділ X. Висвітлено досвід колективу кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України з усебічного розвитку курсантсько-студентської молоді та виховання молодого покоління у національно-патріотичному дусі.

Розділ XI «Формування української національної та громадянської ідентичності в закладах освіти» фактично є розгорнутою бібліографією за напрямками і результатами дослідження, тож варто його відповідно структурувати у книзі.

Таким чином, у монографічному дослідженні суспільно резонують такі важливі висновки:

українська національна ідентичність є динамічним явищем, що виникло у результаті взаємодії різних чинників і продовжує еволюцію в умовах сучасності;

наша українська ідентичність є унікальною; її ми розглядаємо

як складне багатовимірне поєднання минулого, сучасного і майбутнього;

формування загальноукраїнської ідентичності є визначальним чинником економічного поступу держави, становлення власної соціокультурної та цивілізаційної окремішності країни;

у країні є певний національний консенсус, що уможлиблює її поступ як відносно стабільної та демократичної спільноти; наше суспільство продемонструвало свою зрілість і вибір цивілізованого виходу зі складних політичних ситуацій;

у державі на сьогодні створена належна політико-правова база, що відповідає потребам розвитку багатоетнічного суспільства та міжнародно-правовим стандартам у сфері захисту прав національних меншин;

певним викликом національній безпеці країни визначено розшарування регіональних, ціннісних, світоглядних, мовно-культурних, політичних орієнтацій наших співгромадян, що породжує проблему переважання регіональної, територіальної ідентичності над загальнонаціональною ідентифікацією, основою якої є громадянський патріотизм населення країни;

потенційним дестабілізуючим і деkonsolidуючим чинником є до кінця не сформована національна ідентичність українців, що є підґрунтям для активізації сепаратизму та федералізму, спекуляцій довкола «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації та радикалізації електорального поля й політичних сил;

в етнополітичній площині державна ідеологія має виходити з положення про необхідність сприяння збереженню та розвитку етнічних культур і титульного державотворчого етносу, та інших етносів, які мешкають на території України;

для нейтралізації зазначених вище загроз необхідне розроблення адекватних сьогоденню ідейно-політичних засад національного самоствердження на ґрунті спільних національних інтересів.

Підкреслено роль державної влади як легітимного гаранта забезпечення стабільності загальнонаціонального суспільно-

політичного життя, дотримання прав і свобод громадян України, виразника їх інтересів на теренах країни та за кордоном. Встановлено, що державна політика щодо національної ідентичності й національного самоствердження в Україні має ґрунтуватися на визнанні непорушності державного суверенітету і територіальної цілісності, налагодженні паритетних, партнерських відносин з іншими країнами світу.

В основу цілеспрямованої державної політики має бути покладена Концепція формування політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Геополітичним пріоритетом такої консолідації може бути європейський вибір України, за умови чіткого дотримання принципу верховенства права, Конституції України та Законів держави щодо створення інституційної системи, спрямованої на консолідацію народу України.

Надзвичайно важливим є засадничий висновок про те, що основні авторитетні інститути суспільства – держава, політичні партії, громадські організації, інтелектуальна еліта, церкви – «можуть суттєво посприяти формуванню в поліетнічному суспільстві спільної національної (надетнічної) свідомості».

Джерельна база дослідження та її коректне аналітичне опрацювання заслуговує на окрему увагу. Варто також зауважити, що авторський колектив професійно використав сучасний науковий інструментарій, що дало змогу об'єктивно й наочно інтерпретувати розлогий фактологічний масив, статистичні та історичні дані, матеріали соціологічних опитувань тощо. Це підтверджує і актуальні наукові компетенції дослідників, і їхню фахову спроможність, і високу громадянську позицію. Заслужують на увагу також методичні аспекти її впровадження як через корпоративну культуру, так і через систему освіти.

Насамкінець слід зауважити, що концептуальні позиції авторського колективу з дослідженої проблематики реалізовані у матеріалах цієї праці повною мірою. Тож з огляду на значущі й трагічні реалії сьогодення хочу побажати вельмишановним авторам подальшого досягнення творчої перспективи наукового пошуку у зазначеному напрямку.

Отже, з огляду на актуальність і ґрунтовність монографічного дослідження монографію можна рекомендувати для використання у вищій школі – для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів закладів вищої освіти. Також видання стане в нагоді інтелектуальній еліті нашої країни й міжнародної спільноти, а також усім, хто цікавиться проблемами становлення української нації та держави.

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

РОЗДІЛ І

Тетяна ЧУБІНА

СІМ'Я ЯК ОСЕРЕДОК ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Усім відомий вислів «сім'я – осередок суспільства». Можна було б визначити її і як своєрідну модель або навіть ген суспільства. Адже в сім'ї виявляють багато визначальних характеристик останнього. В ній відбиваються риси соціального буття. Водночас саме через сім'ю (в ході соціалізації нових поколінь) зберігається стійкість і спадкоємність соціуму. В житті будь-яких суспільств бувають періоди, коли руйнуються всі зв'язки, коли воно розпадається, розвалюється, і лише сім'я залишається місцем, де зберігається «соціальний генотип», який передає соціальну пам'ять майбутньому. Чому ж люди живуть сім'ями? Чи завжди існувала сім'я? Чи залишиться вона в майбутньому? Її створення – особиста справа людини, чи цей процес певним чином пов'язаний із суспільством?

Звичайно сім'ю визначають як засноване на шлюбі та кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю [34].

У чому ж полягає соціальна сутність сім'ї? Справа в тому, що маючи глибинну природно-біологічну, інстинктивну природу, сім'я пропускає історичні суспільні відносини через